

LIBRIS

We know
books

Bogdan Bucur

Jean Pangal

documente inedite

1932 – 1942

contribuții la analiza
rețelelor sociale istorice

RAO CLASS

Cuprins

Prezentarea contributorilor.....	7
Cuvânt-înainte: <i>Ca într-o piesă de Caragiale – și totuși parcă nu. Cum sociologia empirico-istorică și cercetarea istorică se pot completa reciproc</i> (Armin Heinen).....	9
Vorwort: <i>Wie ein Stück von Caragiale – und dann doch nicht. Wie sich empirisch-historische Sozialwissenschaft und Geschichtswissenschaft gegenseitig befruchten können</i> (Armin Heinen).....	13
Prefață: <i>O frescă socială și politică a interbelicului românesc</i> (Bogdan Bucur).....	17
Anexe informative	61
Anexe documentare	515
Postfață: <i>Analiza rețelelor sociale aplicată pe seturi de date istorice</i> (Bogdan Bucur)	547
Index de nume reprezentând universul social și relațional al lui Jean Pangal	581
Sursa notelor informative	620

Cuvânt-înainte¹

*Ca într-o piesă de Caragiale – și totuși parcă nu.
Cum sociologia empirico-istorică și cercetarea
istorică se pot completa reciproc*

Armin Heinen

Chiar de la primele pagini, cititorul ar putea avea falsa impresie că se găsește într-o schiță de-a lui Caragiale. Notele lapidare ale Serviciului Secret de Informații și ale Poliției de Siguranță transpun cititorul într-o lume absurdă. Organele de stat relatează obiectiv activitățile lui Jean Pangal, Mare Maestru al Marii Loji Naționale din România. Totuși, idealurile Francmasoneriei, precum libertatea, egalitatea, fraternitatea, toleranța și umanitatea nu sunt prea vizibile. Din contră, răzbat la suprafață ambiția de recunoaștere a prestigiului, lăcomia de bani, antisemitismul cinic instrumental și naționalismul. Faptul că Ion Pangal – aceasta fiind forma românească a numelui său – respingea dictatura hitleristă se datora mai curând fobiei naziștilor față de masoni, decât faptului că el însuși ar fi respins principial fascismul. Pretutindeni, cei care deveniseră prea repede binefăcătorii lumii își adulmecau șansele de succes. După ce constituționalismul românesc a intrat într-o fază critică, urmare a crizei economice și a dorinței regelui Carol al II-lea de a se impune, părea că a venit timpul potrivit pentru aceia pe care mereu îi deranjase limitarea constituțională a nevoii lor de putere. Evident, se vorbea despre „salvarea națiunii” și despre „dictatura necesară pentru evitarea unui rău mai mare”. Oricine acorda o importanță prestigiului său își construia propriul serviciu secret, asemenea lui Jean Pangal, și exact din acest motiv nu era ferit de acte de trădare. Acest lucru a dus apoi la relatări, conform cărora protagonistul nu dorea și nici nu putea să renunțe la numeroasele sale relații amoroase, și că din acest motiv îl amenința dezastrul financiar. Soția sa îi comunicase că urma să înceapă partajul. Astfel, Pangal căuta

¹ Traducerea textului din limba germană a fost posibilă prin amabilitatea domnului Andrei Nistor, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

alte surse de venit și sigur că aștepta ajutor de la stat. I se părea că acest lucru i se cuvine.

Este suficientă lectura a numai câteva pagini astfel încât cititorul să păsească în lumea mică a carieriştilor ratați din București, care simțeau o chemare către ceva mai înalt și doreau să-și croiască o lume după placul lor. Membrii Mișcării Legionare erau pentru ei prea grosolani, prea tineri și prea severi, iar partidele mari erau mult prea sudate. În concepția lor despre lume, majoritatea românilor contau prea puțin. În schimb, părea că situația depinde de ei, oameni inteligenți și hotărâți, care priveau viața și organizau lumea conform viziunii lor cinice. Într-un astfel de mod concepea lumea Constantin Argetoianu, fără îndoială un important autor de jurnale și un politician de forță cu un sarcasm accentuat, dar și Jean Pangal, care se simțea îndatorat față de acesta într-un mod special.

În multe aspecte, notele informative referitoare la Jean Pangal mi-au amintit de Radu Lecca, comisar general pentru probleme evreiești în guvernul condus de Antonescu, un personaj mereu strâmtorat din punct de vedere financiar. Ambii proveneau din familii de moșieri bogați, și-au făcut studiile în străinătate, stăpâneau mai multe limbi străine și erau fini cunoscători ai afacerilor de stat. Pe ambii îi fascina spionajul, pentru că astfel puteau exercita o forță subversivă asupra celorlalți. Amândoi se confruntau permanent cu probleme financiare, pentru că nu-și adaptau stilul de viață veniturilor. Și ambii au suferit înfrângeri, atât în plan personal, cât și politic, care i-au făcut să se îndrepte către partide situate în afara centrului spectrului politic.

Dar oare Bucureștiul anilor '30 le oferea acestor fii cu reputație îndoielnică ai vechii moșierimi suficient spațiu de manevră pentru afacerile lor? Fără îndoială, după 1918, lumea se pusese în mișcare. Caragiale povestea chiar că la finele secolului al XIX-lea lumea era în ascensiune și mica burghezie își căuta drumul. Prezentele rapoarte ale Siguranței prezintă declinul de neoprit al unei clase care în trecut domina totul, în căutare de locuri sigure în societatea transformată. Reprezentanții acestei clase și-au găsit norocul în noile partide, multe dintre ele având însă o existență efemeră, ceea ce a fost fatal pentru carierele unora. Vechea certitudine de a putea ocupa pentru mult timp posturi la stat aducătoare de venituri consistente nu mai intra în discuție pentru urmașii conservatorilor din secolul al XIX-lea.

Moșierimea își pierduse importanța. Trebuiau identificate noi oportunități de carieră. Nu era în niciun caz ușor, mai ales dacă economia se afla permanent în criză.

Jean Pangal a făcut ceea ce oricum făceau mulți alții: a căutat să devină util și să intermedieze contacte. Pe acestea le avea, în orice caz, dacă era vorba despre relații cu anturajul regelui Carol al II-lea sau cu foștii membri ai Partidului Poporului condus de Averescu. Avea relații bune și în străinătate, în calitate sa de Mare Maestru al Marii Loji Naționale, dar și pentru că trăise mult timp peste hotare. Cu Partidul Național Țărănesc al lui Maniu avea relații încordate, ca și cu liberalii majoritari. În schimb, și-a încercat norocul cu dreapta extremistă, cu antisemiții lui A.C. Cuza sau cu legionarii lui Codreanu. Pe ei dorea să-i implice, să-i înlănzească și să și-i facă utili pentru „dictatura francmasonă”, de parcă reținerile față de „conspirația mondială evreiască” nu s-ar fi extins și asupra „conspirației mondiale francmasonice”.

Propria lipsă de principii o transfera și asupra altora, întrucât pleca de la premisa că și pe alții îi interesa numai cariera personală și blocarea transformării sociale, și nu o complet nouă societate. Jean Pangal nu a înțeles nimic din situația din primăvara/vara lui 1934. Prim-ministrul liberal Duca fusese omorât de legionari. Se crease astfel un vid de putere, pe care el dorea să îl umple. Regele întrezărea însă alte posibilități la orizont, dar – la început cu totul neașteptat – și-a găsit omul în Tătărescu, care și-ar fi impus politica fără modificarea constituției.

Antologia de documente sociale a lui Bogdan Bucur ne îmbogățește cunoștințele despre scena politică în România regelui Carol al II-lea. Ea face posibilă o privire din interior asupra culturii politice a numeroșilor intriganți ambițioși din anii '30. Totodată, transmite o imagine asupra rețelelor sociale ale protagoniștilor. Toate notele despre Jean Pangal au o structură similară. În ele se menționează cu cine s-a întâlnit acesta. Descriu intențiile personajului. În final, redau conținutul dialogului oficial. La fel ca sociologii, cu o schemă de evaluare predefinită, Serviciul Secret de Informații și Siguranța documentau activitatea de relaționare socială a lui Pangal: în calitate de Mare Maestru al Lojii Masonice, de activist politic, de „muncitor” la propria carieră. Exact această abordare minuțioasă îi permite sociologului Bogdan Bucur înțelegerea și interpretarea fiecărui izvor documentar ca sursă serială pentru sociologia istorică, așa cum ar fi fost interpretat

prin metodele clasice de cercetare. Cu ajutorul metodelor formalizate reușește să cerceteze rețeaua de contacte sociale personale a lui Pangal, să descrie apropierea și depărtarea cu ajutorul indicilor și să vizualizeze structurile rețelelor de contacte. Este clar că Jean Pangal nu se întâlnea cu cei egali lui, ci căuta să își afirme poziția prin intermedierea de legături între persoane situate în partea de sus și de jos a societății. Specialitatea sa era aceea a actorului din umbră. Era reprezentativ ca omul din rândul doi, care-și câștiga puterea prin lipsa de transparență, făcând servicii multora și crezând că deține o reală putere datorită numeroaselor sale contacte, cunoștințe și informații.

Privirea empiric-sociologică asupra izvoarelor documentare publicate nu înlocuiește cercetarea din punct de vedere istoric, ci completează eforturile istoriografice. Scrierea istoriei urmărește permanent trei puncte de interes: analizează structurile sociale ale trecutului, explică procesele aferente și ia în considerare comportamentul individual, niciodată complet explicabil prin structură și proces. De aceea, expunerile cercetărilor istorice combină mereu analiza și narațiunea, analiza contextuală și descrierea gândirii umane și a acțiunilor sale purtătoare de sens.

Accesul la sociologia empirico-istorică bazată pe metodele formalizate, pe indici și grafice, permite elaborarea unor modele de cercetare a structurilor de adâncime ale unei societăți care în mod normal îi rămâne inaccesibilă istoricului. Astfel, în *Postfața* cărții sale, Bogdan Bucur demonstrează cât de benefică poate fi completarea reciprocă între cercetarea istorică și sociologia empirico-istorică. Istoricul are șansa de a aprofunda analiza contextuală și de a integra rezultatele sociologiei empirico-istorice în narațiunile sale. Din perspectiva scrierii istoriei, sociologia empirico-istorică devine în cele din urmă o știință fundamentală având ca obiect izvoarele documentare, asemenea diplomatiei. Invers, sociologia empirico-istorică își extinde aparatul de metode „epuizând” izvoarele istorice. Ca rezultat, sociologia empirico-istorică este capabilă nu numai să îi furnizeze sociologiei teoretice răspunsuri susținute la întrebările sale, dar și să extindă baza empirică pentru cercetarea istorică. În cele din urmă, ea cercetează trecutul în mod autonom și adresează noi întrebări către sociologia teoretică și cercetarea istorică.

Vorwort

*Wie ein Stück von Caragiale – und dann doch nicht.
Wie sich empirisch-historische Sozialwissenschaft und
Geschichtswissenschaft gegenseitig befruchten können*

Armin Heinen

Schon nach den ersten Seiten wähnt der Leser sich in einer Erzählung Caragiales. Kurze Notizen des SSI (Militärgeheimdienst) und der Siguranța (Geheimpolizei) entführen ihn in eine absurde Welt. Nüchtern berichten die staatlichen Organe über die Aktivitäten von Dr. Jean Pangal, Großmeister der Nationalen Freimaurerorganisation in Rumänien. Von Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit, Toleranz und Humanität, den Idealen der Freimaurerei also, ist indes wenig zu spüren. Viel dagegen von Geltungssucht, von Geldgier, zynisch-instrumentellem Antisemitismus und Nationalismus. Die Ablehnung der Hitlerdiktatur durch Ion Paṅgal, so die rumänische Namensform, resultierte mehr aus der Phobie der Nazis gegenüber den Freimaurern als aus der grundlegenden Ablehnung des Faschismus. Überall witterten die zu kurz gekommenen Weltbeglückter ihre Chance. Nachdem der rumänische Konstitutionalismus infolge der Wirtschaftskrise und des Geltungswillens König Carols in die Krise geraten war, schien die Zeit reif für diejenigen, die die konstitutionelle Begrenzung ihres Machtwillens schon immer gestört hatte. Von „Rettung der Nation“ war natürlich die Rede und von „Diktatur, die erforderlich sei, um Schlimmeres zu verhüten“. Jeder, der etwas auf sich hielt, baute seinen eigenen Informationsdienst auf, auch Jean Pangal, und gerade deshalb war er nicht vor Verrat geschützt. Das führte dann zu Berichten, wonach der Protagonist nicht von seinen vielen Liebschaften lassen wolle und könne und dass ihm deshalb ein finanzielles Desaster drohe. Die Ehefrau kündigte Gütertrennung an. So suchte Pangal andere Einnahmequellen, und natürlich erwartete er Hilfe bei staatlichen Stellen. Das schien ihm einfach zuzustehen.

Nach der Lektüre nur weniger Dokumente tritt der Leser in die kleine Welt der gescheiterten Bukarester Karrieristen ein, die sich zu Höherem berufen fühlten und die Welt nach ihrem Gusto gestalten

wollten. Die Legionäre des Erzengels waren ihnen zu pöbelhaft, zu jung und zu streng, die großen Parteien zu gefestigt. In ihrem Weltbild zählte die Mehrheit der Rumänen wenig. Statt dessen käme es auf intelligente und entschlossene Menschen an wie sie, die mit einem gewissen Zynismus das Leben durchschauten und die Welt entsprechend ordneten. Das war die Weltwahrnehmung von Constantin Argetoianu, zweifelsohne ein bedeutender Tagebuchschreiber und ein zutiefst sarkastischer Machtpolitiker, und von Jean Pangal, der sich ihm in besonderer Weise verpflichtet fühlte.

In vielem haben mich die Aufzeichnungen zu Jean Pangal an Radu Lecca erinnert, den finanziell immer klammen Generalkommissar für die Judenfrage der Regierung unter Antonescu. Beide entstammten reichem Grundbesitz, hatten ihre Ausbildung im Ausland erfahren, beherrschten zahlreiche Fremdsprachen, waren Staatswissenschaftler. Beide faszinierte das Geheimdienstgeschäft, weil sie damit subversive Macht über Menschen ausüben konnten. Beide hatten permanent Finanzsorgen, weil ihr Lebensstil nicht zu ihrem Einkommen passte. Und beide hatten privat und politisch Verletzungen erfahren, die sie Zuflucht zu Parteien außerhalb der Mitte suchen ließ.

Warum aber bot das Bukarest der 1930er Jahre diesen zwielichtigen Söhnen des alten Großgrundbesitzes Freiraum für ihre Geschäfte? Ohne Zweifel war die Welt nach 1918 in Bewegung geraten. Caragiale erzählte für das ausgehende 19. Jahrhundert von einer Welt im Aufstieg, in der die Kleinbürger ihre Rolle suchten. Die vorliegenden Siguranța-Berichte schildern den aufhaltsamen Abstieg einer vormals alles dominierenden Klasse, die nach sicheren Orten in der veränderten Gesellschaft suchten. Sie fanden ihr Glück In neuen Parteien, doch viele der Gruppierungen waren eher kurzlebig, was so manche Karriere zerstörte. Die alte Gewissheit, über einen längeren Zeitraum ertragreiche Staatsposten bekleiden zu können, galten für die konservativen Nachkommen des 19. Jahrhunderts nicht mehr. Der Großgrundbesitz hatte seine Bedeutung verloren. Neue Karrierewege mussten eingeschlagen werden. Das war alles andere als einfach, wenn die Wirtschaft immer wieder kriselte.

Jean Pangal tat das, was auch viele anderen taten: Er suchte sich nützlich zu machen, Kontakte herzustellen. Die besaß er ja, jedenfalls wenn es um Verbindung zur Entourage um König Carol ging, oder, wenn er seine Beziehungen zu ehemaligen Mitgliedern der Volkspartei

Averescus ausspielen konnte. Auch ins Ausland hin hatte er gute Kontakte, als Großmeister der Freimaurerloge und weil er dort lange gelebt hatte. Mit Manius Nationalbäuerlicher Partei tat er sich ebenso schwer wie mit den Mehrheitsliberalen. Stattdessen versuchte er sein Glück mit der extremen Rechten, den Antisemiten eines A.C. Cuza, oder, mit Codreanus Legionären. Die wollte er einbinden, zähmen, für die „freimaurerische Diktatur“ nutzbar machen, so als ob die Vorbehalte gegenüber der „Weltverschwörung der Juden“ nicht auch die „Weltverschwörung der Freimaurer“ einschloße.

Seine eigene Prinzipienlosigkeit übertrug er auf andere, da er wohl annahm, dass es auch ihnen nur um die eigene Karriere ginge, nur um das Einfrieren gesellschaftlichen Wandels statt um eine ganz andere Gesellschaft. Jean Pangal hatte nichts verstanden von der Situation im Frühjahr/Sommer 1934. Den liberalen Ministerpräsidenten Duca hatten die Legionäre ermordet. Dadurch war zwar ein Machtvakuum entstanden, das er auffüllen wollte. Doch der König sah bereits ganz andere Möglichkeiten am Horizont, fand – anfangs durchaus unerwartet – in Gheorghe Tătărescu seinen Mann, der ohne Verfassungsänderung seine Politik durchsetzen würde.

Bogdan Bucurs Quellenedition bereichert also zunächst einmal unser Wissen über das politische Geschehen im Rumänien König Carols. Sie ermöglicht zweitens einen Insiderblick auf die politische Kultur der vielen selbstverliebten Möchtegerndrahtzieher der 1930er Jahre. Drittens erlaubt sie einen Blick auf die persönlichen Netzwerke des Protagonisten. Alle Notizen über Jean Pangal haben nämlich eine ähnliche Struktur. Sie halten fest, mit wem er sich getroffen hat. Sie beschreiben die Absichten des Kontaktes. Schließlich schildern sie die Inhalte der Unterredung. Wie Soziologen mit einem vorgefassten Auswertungsschema erfassten SSI und Siguranța Pangals Netzwerkarbeit: als Großmeister der Freimaurerloge, als politischer Aktivist, als „Arbeiter“ an der eigenen Karriere. Genau diese minutiöse Herangehensweise erlaubt dem Soziologen Bogdan Bucur die Einzelquellen, wie sie von einem klassischen Historiker ausgewertet würden, als serielle Quelle für den historischen Sozialwissenschaftler aufzufassen. Mit Hilfe formaler Verfahren vermag er dann Pangals persönliches soziales Netzwerk zu untersuchen, Nähe und Ferne mit Hilfe von Kennziffern zu beschreiben und die Netzwerkstrukturen zu visualisieren. Jean Pangal, das wird deutlich, traf sich nicht mit

seinesgleichen, sondern er suchte seine Stellung in der Vermittlung zwischen Unten und Oben zu behaupten. Sein Metier war das des Hintergrundakteurs. Er war der klassische Mann der zweiten Reihe, der seine Macht durch Intransparenz gewann, der vielen zu Diensten war, der aber vermittels seiner vielen Kontakte und seines Wissens glaubte, zugleich eine reale Machtstellung inne zu haben.

Der empirisch soziologische Blick auf die Quellenüberlieferung ersetzt demnach nicht die Geschichtswissenschaft, sondern ergänzt das historiographische Bemühen. Geschichtsschreibung hat ja immer einen dreifachen Fokus. Sie analysiert die gesellschaftlichen Strukturen der Vergangenheit, sie erläutert die darauf ablaufenden Prozesse und sie berücksichtigt das je individuelle, nie vollkommen aus Struktur und Prozess zu erklärende menschliche Verhalten. Deshalb vermischen geschichtswissenschaftliche Darlegungen immer Analyse und Narration miteinander, Kontextanalyse und die Beschreibung sinnhaften menschlichen Denkens und Handelns.

Der Zugang der empirischen historischen Sozialwissenschaft mit ihrem Fokus auf formalen Verfahren, auf Kennziffern und Graphen erlaubt es, Tiefenstrukturen einer Gesellschaft herauszuarbeiten, die dem Historiker normalerweise verschlossen bleiben. Insofern demonstriert Bogdan Bucur in seinem Nachwort, was eine gegenseitige Befruchtung von Geschichtswissenschaft und empirischer historischer Soziologie zu leisten vermag. Dem Historiker bietet sich hierdurch die Chance, seine Kontextanalyse zu vertiefen und die Ergebnisse der empirischen historischen Sozialwissenschaft in seine Narrationen einzubauen. Aus der Sicht der Geschichtsschreibung wird die empirische historische Sozialwissenschaft letztlich zur quellenerschließenden Grundwissenschaft, ähnlich wie es die Diplomatie ist. Umgekehrt erweitert die empirische Sozialwissenschaft ihren Methodenapparat, indem sie sich an historischen Quellen „abarbeitet“. Im Ergebnis ist sie dann in der Lage, sowohl der theoretischen Soziologie empirisch unterfütterte Antworten auf ihre Fragen zu liefern, als auch die empirische Basis für die Geschichtswissenschaft zu erweitern. Schließlich erforscht sie die Vergangenheit autonom und stellt damit neue Fragen an theoretische Soziologie und Geschichtswissenschaft.

Prefață

O frescă socială și politică a interbelicului românesc

Bogdan Bucur

Introducere și metodologie

În cadrul mai multor articole¹, pe care le-am publicat în ideea de a sintetiza preocupările mele de cercetare doctorală, am analizat modul în care Școala Sociologică de la București a tratat, din perspectiva metodologiei monografice, manifestările politico-administrative ale societății românești interbelice. Pe baza datelor și informațiilor sociologice, culese de Școala Gusti, în perioada 1925-1947, am enunțat următoarele două ipoteze empirice, pe care le-am supus falsificabilității, prin demersul de cercetare științifică:

- administrația modernă a României Mari a fost percepută de către populația locală mai degrabă negativ – în accepțiunea de coruptă, samavolnică și ineficientă – în actul de guvernare a provinciilor Basarabia, Transilvania sau Bucovina, prin comparație cu vechea administrație imperială țaristă sau austro-ungară, sub care acestea fuseseră guvernate până la 1918 (Bucur, 2013b, 92).
- administrația modernă a României Mari a fost percepută de către populația locală mai degrabă negativ – în accepțiunea de coruptă, samavolnică și ineficientă – în actul de guvernare a provinciilor Moldova, Țara Românească sau Țara Făgărașului, prin comparație cu vechea administrație românească tradițională, obișnuielnică sau cutumiară, sub care acestea fuseseră guvernate până la 1864 (Bucur, 2013b, 92).

Cartea pe care o supunem atenției dumneavoastră critice reprezintă o încercare de exemplificare, indirectă, a acestei nefericite realități politico-administrative interbelice, evidențiată pe baza a 474 de note

¹ Trimiterea se face la lucrările *Insights into the Politico-Administrative Dimension of Interwar Romania. A Perspective of the Gustian Monographic Sociology* (Bucur, 2011c), *Manifestările politico-administrative în cercetările monografice ale Școlii Sociologice de la București* (Bucur, 2013b), *Sociological School of Bucharest's Publications and the Romanian Political Propaganda in the Interwar Period* (Bucur, 2016).

informative², întocmite, între 1932-1942, de Serviciul Secret de Informații [SSI] al Armatei Române sau de Poliția de Siguranță de la Ministerul de Interne. Problema vizată, cu precădere, în toate aceste note informative, este activitatea politică, diplomatică și masonică desfășurată de un personaj foarte puțin cunoscut, dar extrem de influent: Jean Pangal³. După cum rezultă și din documentele 7 și 18 [anexate], completate olograf de către Pangal, pentru Ministerul de Externe al României, acesta a deținut, în perioada interbelică, următoarele demnități publice: deputat în Parlamentul României (1927-1928, 1931-1932), subsecretar de stat pentru Presă și Informații [documentul 6] în cadrul Președinției Consiliului de Miniștri (1931) și Ministerului de Externe (1931-1932), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României în Spania (1938-1939) și Portugalia (1939-1940) [documentele 8-16 și 21]. Totodată, Jean Pangal a fost Suveran Mare Comandor al Supremului Consiliu al Ritului Scoțian Antic și Acceptat din România [RSAAR] (1922-1937, 1944-1948) și Mare Maestru al Mari Loji Naționale din România [MLNR] (1928-1929). A fost, practic, conducătorul absolut al Francmasoneriei Române Regulare din perioada interbelică. A fost licențiat (diploma nr. 1659/09.11.1915) și doctor (diploma nr. 18/25.02.1917) în drept al Universității din Iași [documentele 18 și 20].

Din activitatea de urmărire informativă a lui Jean Pangal – concretizată în publicarea integrală, pentru prima dată, a acestor 474 de note – descoperim o adevărată frescă socială și politică a României Mari, pe care am încercat să o sintetizez în această *Prefață*. Aceasta este prima noutate pe care

² *Sursa notelor informative* poate fi consultată într-un document care poartă această denumire și se regăsește atașat la sfârșitul cărții. În ceea ce privește editarea și comentarea acestor note informative, facem precizarea că, în cadrul acestui volum, am derogat (după cum am motivat în continuare) de la normele ortografice în vigoare ale Academiei Române, în următoarele două situații: am preferat scrierea cu majuscule a demnităților masonice (potrivit uzanțelor internaționale) și am publicat nemodificate citatele și documentele din perioada interbelică (pentru a nu altera scrierea originală și pentru a permite cititorului accesul la sursa directă).

³ Dintru început, facem precizarea că relația dintre serviciile secrete românești și Francmasonerie trebuie analizată cu foarte multă circumspecție și spirit critic, dată fiind tentația structurilor informative ale statului român de a pune pe seama conducătorilor Ordinului suspiciunea permanentă de trădare sau spionaj în favoarea unor puteri străine. O excelentă analiză a relației dintre Securitate și Francmasonerie, în perioada comunistă, a fost publicată de Nicolae Ioniță (2008).